Ҡорҡот — Ата

Башҡорт халыҡ хикәйәте

Ҡырғыҙ ырыуы башҡорттарының тәү бабаһы Ҡорҡот атлы булған. Уны борон-борон тәңреләй күрерҙәр, уға бағыныр булғандар, ти. Үҙендә бағымсылыҡ көҙрәте лә көслөнән икән. Ул борон Бохара тарафында бер ҙур дарья буйында йәшәгән, имеш. Шәжәрәләребеҙҙә бинайән, шул Ҡорҡот-Атанан улы Әхмәт бей, уның улы Мөхәммәт бей, уның улы Янбай бей, унан Ҡушыҡ бей таралып, тармаҡланып киткән. Ҡушыҡ бей Ағиҙел буйында Татыш күл янында ғүмер һөргәндә аҡ батшаға барып баш һалған.

Икенсе хикәйәт бәйән итеүенсә, Ҡорҡот-Ата табын ырыуҙарының да башлығы булып, шәреҡ тарафынан килеп Урал буйҙарына төйәкләнгән икән. Юлда күсеп килешләй бер саҡ алға сығып йәшел үләнгә яткан да, думбыраһын сиртеп, өләң әйткән:

Мин — илсе, “кит” — тимәгеҙ,
Минең ырыуға теймәгеҙ,
Тейгәндәрҙе үлтерәм!

Уға ҡаршы берәү әйткән:

— Һеҙгә алда ҡәбер ҡаҙылған, бармағыҙ, артҡа тайығыҙ, — тигән.

— Алда беҙгә рәхмәт, артта — ҡәһәр. Алға барабыҙ, — тип яуап биргән Ҡорҡот. Шунан башҡорттар Ағиҙел буйҙарына ултырған. Думбыраһын уйнай тигәс, Ҡорҡот-Ата думбыраһының тарихын да һөйләп китәйексе:

Ҡорҡот-Ата кеше күңелендәге моңдо көйгә һалыр өсөн бер ҡыллы уйын ҡоралы яһау хаҡында хыялланған. Шуға ярарҙай ағасты бик оҙаҡ эҙләп йөрөгән, ти. Тик күпме ғүмер эҙләмәһен, ундай ағасты һис таба алмаған. Бер саҡ шулай урмандарҙы ҡыҙырып йөрөгәндә, шомло бер ҡара төбәктә ен-пәрейҙәргә тап булған ти был Ҡорҡот-Ата. Ен-пәрейҙәр уның уйын ҡоралы яһарға ниәтләнгәнен белеп, уйынан дүндерергә булғандар. Ни өсөн тигәндә, әгәр ул уйын ҡоралы яһалып, донъяға моң тарала башлаһа, быларға көн бөтә икән. Үҙҙәре был думбыраның ниҙән яһалырын белер булғандар, уны сер итеп тотҡандар.

Ҡорҡот-Ата, был ен-пәрейҙәрҙән көс-хәл менән ҡотолоп, бер аҙ киткән дә йәшеренеп кенә былар янына кире килгән, ти. Ниәте: теге серҙе белепишетеп булмаҫмы. Әмәлгә таянғандай, быларҙың Ҡорҡот хаҡында һөйләшеп ултырған саҡтары икән. “Был әҙәм думбыраны яһау серен белмәһә лә, уйынан һаман дүнмәй”, — тиҙәр ти. Думбыра өсөн кәрәкле заттың ҡырағай ҡабан һындырып ташлаған ҡоро жиды емеш ағасы ороһо икәнен ҡайҙан белә һәм таба алһын инде ул. Белгәндә, уны киҫеп, улаҡлап уйып, көләпәһен асы тауышлы дөйәнең баш тиреһе менән көпләгәндә, иң зәһәр кешнәгән тайҙың ҡойроҡ ҡылы менән ике ҡылын тартып, саҡсауыл һабағы менән нығытҡанда, һыҙғысын һаҫы ҡурай үләне емеше менән ышҡығанда — бына тигән думбыра килеп сығаһы бит...

Ҡорҡот-Ата, тыңлап шулай серҙе белгәс, думбыраны яһай алған. Был думбыраһында ул шул хәтле моңло уйнар булған, хатта бөтә йән эйәһе, бар тәбиғәт уны тып-тын ҡалып тыңлар икән. Унан ен-пәрейҙәр ҡасҡан, әжәл уға ҡағылырға үҙе ҡурҡҡан.

Бик борон Ҡорҡот-Атаны тәңре итеп таныгханда ул үлмәҫ йән булған имеш. Халыҡ ислам динен ҡабул иткәс, ул әүлиәгә әүерелгән, әжәлле булғаны беленгән.

Бер мәлде төш күргән: ҡара төндә ике кеше ҡәбер ҡаҙа икән, тип. Ҡорҡот-Ата быларҙан: "Кемгә ҡаҙаһығыҙ ул ҡәберҙе?" — тип һораған. "Ҡорҡот әүлиәгә", — тигән улар.

Был һүҙҙе ишетеү менән Ҡорҡоттоң ҡото алынған. Шунан һуң ул йәшәп ятҡан ерен ташлап киткән. Ерҙең икенсе тарафынан барып сыҡҡан. Бында тағы шул уҡ төштө күргән. Таң менән ҡасып йәнә ситкә юлланған. Туҡталған бер ерендә гел бер төрлө төшөн күреп, үлем әҙәрләүенән ҡурҡып, төрлө ил-ерҙәрҙе ҡыҙырып ҡараған. Тик һис кенә лә хәүефһеҙ урын тапмаған. Ни эшләргә белмәй, әүлиә ерҙең ҡап уртаһында йәшәп ҡарарға ҡарар иткән. Ер уртаһы тигәне Сырдарья тарафы икән. Тик бында ла әлеге төшө яңынан кергән.

Ҡорҡот әүлиә, әжәлен нисек алдарға тип, үлем ерҙә икән, бәлки, унан һыу эсендә ҡотолоп булыр тип, өҫтөнә кейгән күрпәһен һыу өҫтөнә йәйеп, Сырдарья уртаһында йәшәй башлаған. Шулай йөҙ йыл ғүмер һөргән, имеш. Думбыраһын уйнап, үлемде алдап ҡыуыр булған.

Тик бер заман йоҡомһорап китеп, ҡулы һыуға тейгән икән, һағалап ятҡан яман йылан быны саҡҡан да үлтергән. Ҡорҡот-Ата әүлиә мәйетен мосолмандар ҡәҙерләп шул Сырдарья яры буйына күмгәндәр. Әле лә ул Ҡорҡот-Атаның маҙары, ҡәбер таштары һаҡлана булыр.

Борон бағымлай, ҡамлап әҙәмдәрҙе һауыҡтыра белер, ислам диненә күскәс, әүлиәгә әйләнгән Ҡорҡот-Атаның изге рухын ололап, башҡорттар ырым доғаларында ҡот-рухына мөрәжәғәт итер булғандар. Бына шундай им-том ырымдары:

Әй һин, ҡотом, һин, ҡотом,
Саҡырғанда кил, ҡотом.
Хәстә төштө башыма,
Эйәһен табып бир, ҡотом.
Ҡотом әмере буйынса,
Ҡорҡот әмере буйынса
Ҡарымҡырт атай, ҡотоң бир,
Түлкә атай, ҡотоң бир,
Ҡотом ҡайҙа — мин шунда.

Ҡорҡот-Ата һәм Түпәгүҙ

Маңлайында бер күҙе генә булған Түпәгүҙ (Депегеҙ), уғыҙ илен ташлап, юлбаҫар булып киткән. Ул мал көтөүҙәрен,юлдағы кешеләрҙе баҫа, үҙе йәшәгән мәмерйәгә алып ҡайтып, барыһын ашап тора. Илдә мал, кеше ҡалмай башлай. Күп батырҙар, шул иҫәптән иң ғәйрәтле Ҡазан батыр ҙа уны еңә алмай. Аптырағас, һөйләшеп ҡарар өсөн уға Ҡорҡот-Атаны ебәрәләр. Ә Түпәгүҙ үҙенә ашар өсөн унан һәр көн алтмыш кеше талап итә. Ҡорҡот-Ата көскә күндереп, көнөнә ике кеше һәм биш йөҙ ҡуй биреп тороуға бара. Шулай итеп, теге ғуж Түпәгүҙ тағы күп кеше, ишле мал башына етә. Бер мәл Басат тигән батыр кеше ашаусы был ғуж менән алышырға уйлай. Ләкин беренсе алышта уҡ еңелеп, яуыздың ҡулына эләгә, мәмерйәһенә ябыла. Иртән ризыҡҡа китер тигән төндә, Түпәгүҙ йоҡлағас та, батыр осло беҙ ҡыҙҙырып, тегенең берҙән-бер күҙенә сәнсә. Һуҡырайыуҙан, һыҙланыуҙан ярһыған Түпәгүҙ, дошманын тотоп ашау өсөн, мәмерйә ауыҙына баҫып, һарыҡтарын берәмләп ҡапшап ҡарай-ҡарай яланға сығарғанда, егет, һуйған бер һарыҡ тиреһенә төрөнөп, ғуж ауыҙынан ҡотола. Аҙаҡ Түпәгүҙҙең дәһшәтле ҡылысын ҡулына төшөрөп, шуның менән тегене сәнсеп үлтерә.

(“Ҡорҡот-Ата китабы”нан)

Йәки Түпәгүҙ сюжетынан алайыҡ. Был сюжет бөтөн донъя халыҡтары араһында бик киң таралған. Уның Европа халыҡтарында ғына ла ике йөҙләп версияһы һәм варианттары осрай, Көнсығыш халыҡтарында ул тағы ишлерәк. Һыңар күҙле циклоп легендаһы "Одиссея"ла бар. Антик Грецияның "ата тарихсыһы" Геродот был сюжеттың борон ассидон тигән көнсығыш ҡәбиләләрендә булыуын, уның скифтар аша Грецияға үтеп инеүен теркәй. Ә ассидондар Урал менән Алтай араһында йәшәгәндәр.

Башҡорт әкиәтендә лә шул сюжет сағыла.

Ғуж

Башҡорт әкиәтенән

Жағыр тигән бер хан, үҙ биләмәләренең сигендәге Тишектау аръяғында ни бар икән, тип ун ете кешене белергә ебәрә. Тегеләр иң шәп һайлам аттарға менеп, алмас ҡылыс тағып, Тишектауға барып етәләр. Тау тишеге тар икән, аттарын шунда ҡалдырып, үҙҙәре йәйәүләп теге тишеккә инәләр. Әй китәләр, әй китәләр. Ялан да ҡомлоҡ. Ни ҡала, ни ауыл, ни әҙәм әҫәре юҡ. Бер саҡ быларға ғәләмәт дәү кәүҙәле кеше тап була. Китә бит быларҙы ҡыуып.

Баҫҡанда ер һелкенеп, ҡысҡырғанда тау-таш гөрһөлдәп тора. Ҡыуып барыһын да тота быларҙың. Оло устары менән ҡармап, һәр береһен ҡыҫыҡ тау тишегенә бикләй, ауыҙын ҙур таш менән ҡаплай. Араларынан бер һимеҙ кешене тотоп, башын-ҡулын ботарлап, былар алдында сәйнәй-сәйнәй һоғоноп та ҡуя. Һәммәһенең ҡоттары оса. Кеше ашаусы ғуж икән был. Ғырылдауынан мәмерйә эсе һелкенеп торғандай. Нишләргә инде быларға? Алмас ҡылыс менән сабыр инеләр, был алып зат дулап барыһын иҙеп бөтәсәк. Башына, күҙенә яҡын килерлек түгел. Ҡапшаңҡырап ҡараһалар, ҡаплаулы таштың бер асығыраҡ ерен күрәләр. Шул урынды ҡылыс менән ҡаҙып, үҙҙәре һыйырлыҡ тишек-юл асалар. Йәһәт кенә ун бише сыға, аҙаҡҡа ҡалған береһе йыуан, һимеҙ икән, тишеккә һыймай бит — ҡыҫылып ҡала. Ауыртыныуынан ҡысҡыра, ялбара башлай. Иптәштәре көс-хәл менән быны иҫһеҙ итеп тартып сығара-сығарыуын. Уңарсы теге ғуж уянып китә. Китә ҡыуып быларҙы. Береһе, иптәштәрен ҡотҡарайым тип, юлды ҡаплап ҡала. Ғуж ҡыуып етә, ат ҡойроғонан әләктерәйем тигәнсе, теге ҡылысы менән бармаҡтарын өҙә саба, икенсе ҡулы менән һонолоуына ла ҡылыс бармаҡтарына эләгә. Кеше ашар әҙәм шулай ҡыуа-ҡыуа килгәндә ҡанһырап хәлдән тая, оҙаҡламай йән дә бирә. Был батырҙар, йыйылып, кеше ашар әҙәмдең дәлил өсөн бер ҡолағын ҡырҡып алалар. Дәү ҡолаҡ оло бер ҡуржындарына саҡ-саҡ һыя. Ҡайтып, булған хәлде ханға һөйләйҙәр, дәлил итеп дәү ҡолаҡты күрһәтәләр. Хан быларҙы батырлыҡтары өсөн бүләкләй[1].

[1] Ғ. Хөсәйеновтың шәхси архивында

Башҡорттарҙа Ҡорҡот-Ата сюжеты һәм мотивтары

“Ҡорҡот-Ата” хикәйәте башҡорттар араһында Ҡорҡот-Ата хаҡында әүәлерәк телдә йөрөгән һәм яҙып алынған йәки баҫып сығарылған легенда, әкиәт һәм шәжәрә сюжеттарын бер ергә туплап, йыйылма тексы рәүешендә тәҡдим ителә. Ул текстар 1913 йылда “Шура” журналының 10-сы һанында баҫылған “Ҡырғыҙ ырыуы башҡорттары шәжәрәһенән”, “Башҡорт халыҡ ижады” серияһының “Риүәйәттәр, легендалар” томлығынан “Башҡорттар ҡайҙан килгән” легендаһынан (Өфө, 1980, 65-се бит), 1859 йылда “Записки Восточного отделения Русского археологического общества” тигән журналда баҫылған В. В. Вельяминов-Зерновтың “Памятник с арабско-татарской надписью в Башкирии” исемле мәҡәләһенән, беҙҙең ҡулда һаҡланған иҫке ҡулъяҙманан алып индерелде.

Был хикәйәт “Ватандаш” журналының 2000 йылда 8-се һанында баҫылған “Уғыҙ хикәйәте” сюжетының туранан-тура дауамы кеүек тә. Сөнки “Уғыҙнамә” менән “Ҡорҡот-Ата китабы” сюжеты төрки халыҡтары ауыҙтел ижадында һәм яҙма әҙәбиәтендә бер-береһенән айырылғыһыҙ уртаҡ рухи күренеш. Асылда “Ҡорҡот-Ата”

Сюжеты и мотивы о Коркут-Ата у башкир

Напечатанное в этом номере нашего журнала “Сказание о Коркут-Ата” представляет собой сводный критический текст сюжетов и мотивов о легендарном мифологическом герое, распространенных в прошлом среди башкир. Текст составлен на основе следующих источников: “Шежере о киргизском роде башкир” (журнал “Шура”, 1913, № 10), легенда “Откуда пришли башкиры?” (Башкирское народное творчество. Легенды и предания. Уфа, 1980), “Памятник с арабско-татарской надписью в Башкирии” В.В.Вельяминов-Зернова (“Записки Восточного отд. Русск. археологического общества”, 1859), арабографическая рукопись, хранящаяся у данного автора.

“Сказание о Коркут-Ата” фактически является логическим продолжением “Сказания об Огузе” или “Огузнаме”.

Значительный общетюркский литературный памятник “Китаби деде Коркут” возник, по существу, из дальнейшего развития и циклизации сюжетов “Огузнаме”. По утверждению академиков В.В.Бартольда и В.М. Жирмунского, произведение это окончательно формировалось в XVI—XV вв., а во второй четверти XV в. прошло литературную обработку и обрело